

ІННОВАЦІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ ТА СОЦІАЛЬНІЙ ОСВІТІ

УДК 355.48(477-651.2:470-651.1)"2022/..."-043.2]:[173.5-055.52-051:173.5-055.62-052]:303.72](045)
DOI 10.31499/2618-0715.1(12).2024.305405

**ВПЛИВ ПОВНОМАШТАБНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ НА РІВЕНЬ
ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА В СІМ'ЯХ: АНАЛІЗ, МЕХАНІЗМИ
ВПЛИВУ**

Белоліпцев Віталій, аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID 0000-0002-0036-7668

E-mail: ybelolipcev@gmail.com

У статті здійснено аналіз основних проблем батьківства українського населення за період повномаштабної війни. Проаналізовано, які порушення наразі характерні сучасним батькам, вплив психічного стану та ресурстність батьківства в умовах постійної тривожності. Акцентовано увагу на основні програми, які реалізують громадські організації у напрямку підтримки відповідального батьківства. Здійснено аналіз основних форм, які найбільш використовуються різними суб'єктами сектору у підтримці батьківства. Проведено дослідження впливу переміщення батьків та дітей та рівень відповідальності батьків перед дітьми, особливу увагу відведено питанню системної підтримки батьківства у громадах. Значну частину матеріалу статті присвячено питанню взаємодії громадського сектору у громадах з метою забезпечення підтримки відповідального батьківства.

Окремим аспектом й статті проаналізовано саме зміни у відношенні до виконання своїх батьківських функцій дорослими, здійснено аналіз основних змін у тенденціях виховання від виховної функції до функції забезпечення базових потреб, подолання переживання, страху. Особливого акценту набуває питання подолання неспроможності батьків самостійно виходити зі стану шоку, що сприятиме відповідальнішому виконанню своїх батьківських обов'язків. Описано найбільш масштабніші програми міжнародних партнерів у питаннях батьківства в Україні.

Проаналізовано вплив війни на питання сирітства у державі, значення державного сектору у забезпеченні належного влаштування дітей з інституційних закладів у родини. Зазначено стан питання сирітства станом на 2024 рік та роль програми підтримки відповідального батьківства у зменшенні кількості дітей, залишених без батьківського догляду.

Ключові слова: підтримка, відповідальне батьківство, громадський сектор, громадські організації, механізми батьківства, форми та методи, програми, внутрішньо переміщені особи, ресурстність.

**THE IMPACT OF A FULL-SCALE WAR IN UKRAINE ON THE LEVEL OF
RESPONSIBLE PARENTHOOD IN FAMILIES: ANALYSIS, MECHANISMS OF
INFLUENCE**

Bieloliptsev Vitaliy, graduate student, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID 0000-0002-0036-7668

E-mail: ybelolipcev@gmail.com

The article analyzes the main problems of parenting of the Ukrainian population during the period of full-scale war. The author analyzes the disorders that are currently characteristic of modern fathers, the impact of the mental state and the resourcefulness of fatherhood in conditions of constant anxiety. Attention is focused on the main programs implemented by public organizations to support responsible fatherhood. The author analyzes the main forms that are most commonly used by different actors in the sector to support fatherhood. The impact of the displacement of parents and children and the level of responsibility of parents to their children are studied, with special attention paid to the issue of systemic support for fatherhood in communities. A significant part of the article is devoted to the issue of interaction of the public sector in communities to ensure support for responsible fatherhood.

A separate aspect of the article analyzes changes in the way adults perform their parental functions, analyzing the main changes in parenting trends from the educational function to the function of meeting basic needs, overcoming anxiety and fear. Particular emphasis is placed on the issue of overcoming the inability of parents to overcome the state of shock on their own, which will contribute to a more responsible fulfillment of their parental responsibilities. The author describes the largest programs of international partners in the field of fatherhood in Ukraine.

The author analyzes the impact of the war on the issue of orphanhood in the country, the importance of the public sector in ensuring the proper placement of children from institutionalized institutions in families. The state of the issue of orphanhood as of 2024 and the role of the responsible fatherhood support program in reducing the number of children left without parental care are indicated.

Keywords: support, responsible fatherhood, public sector, public organizations, mechanisms of fatherhood, forms and methods, programs, internally displaced persons, resourcefulness.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Повномасштабна війна в Україні від 22 лютого 2022 року спричинила значні соціальні зрушення, включаючи масову міграцію внутрішньо переміщених осіб. Ці події вплинули на сімейні структури і батьківські ролі, оскільки багато батьків були змушені залишити свої домівки, що впливає на стабільність сімейного життя. Майже 75 % внутрішньо переміщених осіб це жінки з дітьми, половина з яких (44 %) працездатного віку зараз не отримують доходу. Наразі, лише одна третина з переміщених отримують заробітну плату, для іншої частини єдиним джерелом доходу є державні виплати. Така ситуація продиктована багатьма факторами, найбільшим з яких є відсутність робочих місць і важкий психологічний стан самих внутрішньо переміщених. Переживання стресових подій є тригером виникнення багатьох посттравматичних станів. Дорослі намагаються не звертати уваги на власні переживання, фрагментально опікуючись емоціями дитини.

Станом до лютого 2022 року, у більшості громад були створені послуги з психологічної підтримки жінок, частіше вони стосувались тих, хто постраждав від домашнього насильства. З початком війни потреба у такій підтримці зросла в сотні разів, але ще більшої уваги привернула до себе і проблема працевлаштування населення, їх фінансова грамотність, створення умов для розвитку підприємництва серед переміщених, допомога домогосподарствам, які постраждали в наслідок війни. Проте важливим фактом є те, що за всіма цими соціально-економічними проблемами криється глибока проблема підтримки, розвитку та сталості відповідального батьківства. Адже усі вище перелічені порушення в сім'ях сильно впливають на рівень виконання батьками своїх батьківських обов'язків. Збідніння, глибокі депресії батька або матері, неможливість одного з батьків бути поряд з дитиною, неспроможність адаптуватись до нового місця проживання на пряму впливає на якість спілкування батьків з дитиною, рівень впливу на поведінку та самореалізацію дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження відповідального батьківства, батьківської компетентності, що було і залишається важливим під час

створення сім'ї, у формуванні Я-образу батьківства та образу дитини здійснювали Т. Алексєєнко, Т. Андрєєва, О. Бондарчук, Л. Гридковець, В. Кравець [1; 3].

Достатньо велику увагу приділено дослідженням як зарубіжних дослідників, а саме П. Банеке, М. Вагнер, Г. Гудвін, Ж. Егер, Д. Макнамара, К. Нгуен, Д. Патрик, Ю. Путцер, В. Таргонскене, Т. Хаджи-Мануель, Д. Хорекенс, так і українських науковців, серед яких Г. Гончаренко, О. Карпенко, В. Павленко, Н. Романова, Є. Пивовар, чії роботи розкривають вплив стресу, переміщення, втрат на виконання і батьківських обов'язків також [1; 3; 5].

Метою статті є аналіз існуючих проблем у сім'ях та рівень сформованого відповідального батьківства внаслідок війни в Україні, роль громад у розвитку потенціалу відповідального батьківства.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Нажаль, наразі усі сім'ї в Україні змушені щодня зустрічатися із травматичними і стресовими подіями. Такі чинники впливають як на дитину, так і на дорослих, які не в змозі самостійно виходити зі стану тривожності, депресії виконувати повноцінно свої обов'язки. Кожний пережитий досвід травми впливає на інтелектуальний розвиток, стиль спілкування, реакції на зовнішні чинники, мотивацію до змін, що абсолютно не сприяє тому, щоб батьки відповідально відносились до батьківських обов'язків. Основною сімейною функцією стає економічна, виховання більше розглядається як навчання і контроль безпекової поведінки під час обстрілів, рекреаційна функція може бути реалізованою за умови перебування родини, у регіонах, де є можливість офлайн занять і коли самі батьки перебувають у ресурсному стані, фінансово спроможні.

Аналіз аналітичних звітів більшості громадських організацій, які з першого дня війни в Україні надали найбільше гуманітарної допомоги, дає можливість нам стверджувати, що 70 % батьків, внаслідок перебування в оточенні травмуючих обставин, залишають дитину без стабільного, безпечного та підтримуючого спілкування, яке є необхідним для нормального розвитку. Навіть за умови переїзду сім'ї на нове місце в повному складі, батьки не приділяють вихованню і проблемам дітей стільки ж уваги, як до війни. Дорослі втомлені, пригнічені, дезорієнтовані у подальшому плануванні, часто не мають фізичних сил та психологічної стійкості, щоб підтримувати та розвивати своїх дітей, адже із втратою звичного ритму, близьких, оточення, сім'я втрачає значну соціальну підтримку [4; 5].

Одночасно, беручи до уваги аналіз та узагальнення результатів наукових досліджень можемо констатувати, що у сучасній психолого-педагогічній, соціально-педагогічній теорії та практиці розробленню проблеми формування батьківської відповідальності, зокрема в умовах війни у країні, увага приділена переважно на вивчення особливостей криз у житті батьків, які вже виховують дитину в умовах повноцінного функціонування країни (Ю. Гіппенрейтер, О. Хартман) [5].

Зокрема, не дивлячись на наявність ґрунтовних наукових напрацювань, відкритим залишається питання вивчення формування феномену відповідального батьківства за умов повномасштабної війни у країні. Особливо важливим є дослідження соціально-психологічних умов формування даного процесу та ролі зовнішніх чинників на забезпечення виховання, зокрема впливу громад на рівень формування відповідального батьківства.

Зазначимо, що аналіз більшості наукових висновків, дозволяє стверджувати, що формування відповідального батьківства – це процес, який включає в себе розробку навичок і розуміння, як правильно виховувати та дбати про дітей. Технології та методи, які допомагають у формуванні відповідального батьківства, постійно розвиваються і вдосконалюються [3; 5]. Проте, останні роки в Україні відбуваються зміни в усіх

суспільних процесах, спричиненні війною. Тому вивчення основних технологій формування відповідального батьківства потребує свого глибокого аналізу, саме з врахуванням впливу війни на стан батьків, дітей та загалом суспільних впливів як на якість виконання обов'язків батьками, так і на можливість виконання.

Нами умисно акцентовано увагу на ролі громад у забезпеченні процесу формування відповідального батьківства, адже саме в громадах і відбувається найбільша інтеграція внутрішньо переміщених сімей, надання спектру соціальних послуг з адаптації переміщеним особам та підтримки місцевого населення. Станом на травень 2024 року, фінансові можливості громад вже на нулі, у кращому випадку сил вистачає на підтримку місць для компактного проживання внутрішньо переміщених осіб. У більшості громад відсутні постійно діючі простори психологічної підтримки, робота таких просторів носить проектний характер, повністю не задовольняються можливості для саморозвитку дітей, відсутня можливість перекваліфікації для працездатних осіб, крім роботи центрів зайнятості, освіта здійснюється дистанційно, а безкоштовних репетиторських послуг громада не надає.

Наслідок таких обставин дуже значний для потенціалу населення України, адже, за даними аналітичних звітів громадських організацій, у більшості дорослих відбувається деформація задоволення власних потреб, проживання «сценарію відкладеного життя» або навпаки «чужого сценарію», коли людина приймає будь які пропозиції задля отримання їжі, одягу, житла. У таких умовах, питання відповідального батьківства не завжди є пріоритетним, більшість як самих батьків, так і фахівців соціальної сфери, націлені на екстрену допомогу та закриття питань у родинах шляхом гуманітарної допомоги. Проте, така позиція потребує переходу до пролонгованих соціальних послуг, метою яких має бути мінімізація ризиків для дітей та виведення сім'ї та рівень самостійного задоволення базових потреб та потреб у розвитку та вихованні дитини [3; 4; 5].

З метою посилення результату вже наданих послуг у громадах, та розробки плану реалізації не тільки екстрених, але і довготривалих програм підтримки батьківства, варто проаналізувати основні потреби сучасних сімей з дітьми, форми організованої допомоги батькам та дієві практики організованої соціальної підтримки батьківства у громадах.

Доведеним фактом є те, що війна завжди впливає на життя людей і суспільства в цілому, і однією з основних складових цього впливу є вплив на сімейні стосунки і роль батьків. Умови війни, страх перед втратою, віддаленість від дому та нестабільна ситуація можуть вплинути на спосіб, у який батьки виконують свої обов'язки щодо дітей. Зокрема, війна створює значний стрес для батьків, який може вплинути на їхню здатність ефективно виконувати батьківські обов'язки. Батьки можуть відчувати постійну тривожність та страх за свою та дітей безпеку, що може призвести до депресії та тривалих психологічних проблем.

Не менше впливає і факт віддаленості родин. У воєнний час багато батьків змушені віддалитися від своїх родин через мобілізацію або евакуацію. Це може призвести до відокремлення від дітей і сім'ї загалом. Для батьків, які прагнуть бути близькими і підтримувати своїх дітей, ця віддаленість може бути важким випробуванням. Але, найбільшого негативного впливу на батьківство завдають втрати та пережиті болючі досвіди, адже війна призводить до втрат рідних і близьких, а також до травматичних наслідків. Батьки можуть стати свідками насильства, пережити травми або навіть втратити членів сім'ї, що може вплинути на їхню психічну стійкість і здатність надавати дітям належну увагу та підтримку.

Одним із показників погіршення питання формування відповідального батьківства є показник кількості дітей, які залишились без батьківської опіки.

Так, за останніми даними, ситуація з дітьми, які залишилися без батьківського піклування в Україні, суттєво погіршилася. За даними організації Save the Children, приблизно 100 000 дітей в Україні живуть в інтернатах або подібних закладах, що становить близько 1,3 % від загальної кількості дітей в країні. Через війну ці діти ризикують бути забутими або назавжди розлученими зі своїми сім'ями. Крім того, в Україні існує значна проблема «соціальних сиріт», коли діти часто залишаються в інтернатних закладах, оскільки їхні батьки не можуть піклуватися про них з різних причин, включаючи економічні труднощі або правові обмеження. Ситуація загострилася через військовий конфлікт, який призвів до переміщення великої кількості дітей за кордон і наразі перешкоджає належному догляду та нагляду [5].

Такі виклики підкреслюють необхідність створення надійної системи підтримки відповідального батьківства та зусиль з воз'єднання сімей, особливо під час війни.

З позиції сімейного виховання, важливо наголосити, що виховання дітей в умовах війни може вимагати додаткових навичок і стратегій. Батьки змушені захищати дітей від жаків війни, але водночас пояснювати їм реальну ситуацію і навчати засобам самозахисту. Зокрема, аналіз більшості звітів обласних служб у справах дітей, центрів надання соціальних послуг, громадських організацій, представлених на обласний нарадах при військових адміністраціях, дозволяє зробити висновки, що підтримка батьків, які вже виховують дитину відбувається, проте спостереження психологів за батьками під час груп взаємопідтримки вказують на недостатній рівень батьківського потенціалу у батьків, особливо у тих, хто пережив втрату, переміщення, перебуває у стані підвищеної тривожності.

Нами, одночасно, звернено увагу на систему підтримки майбутніх батьків. Зокрема, за цим напрямком робота наразі не є широко застосованою чи об'єктом роботи більшості надавачів послуг. Така ситуація є ризикованою і може стати причиною збільшення кількості відмов від дітей, не виконання батьками своїх обов'язків. Адже відсутність системи підтримки формування батьківської свідомості та дієвого супроводу під час очікування на дитину є індикатором збільшення кількості дітей, які опиняються у складних життєвих обставинах. Саме такі батьки потребують додаткової уваги і роботи цілої команди фахівців, особливо це актуально у віддалених громадах.

Логічно, що у період війни ресурси держави на підтримку батьківства достатньо низькі, а от громадського сектору навпаки, відбувається колосальна підтримка усіх сфер організаціями та фондами за рахунок міжнародного фінансування. Якщо брати до уваги вплив громадського сектору на батьківства, то можна стверджувати про те, що система захисту батьківства та благополуччя дітей в Україні наразі зазнає значних реформ, спрямованих на посилення сімейних форм догляду та зменшення залежності від інституційного догляду. Такі ініціативи, як програма ЮНІСЕФ «Кращий догляд для кожної дитини», є ключовими компонентами цієї трансформації, зосереджені на підтримці сімей з метою запобігання розлученню дітей з рідними домівками, розвитку різних альтернатив сімейного догляду та перетворенню закладів інституційного догляду на більш сімейно-орієнтовані послуги [4; 5].

Крім того, зусилля, спрямовані на вдосконалення системи захисту дітей, підтримуються рекомендаціями міжнародних органів та організацій, які закликають до запровадження надійного моніторингу та комплексних стратегій догляду за дітьми. Це включає підвищення кваліфікації працівників соціальних служб та інтеграцію всіх послуг в єдину нормативно-правову базу для забезпечення послідовного та якісного догляду (Х'юман Райтс Вотч). Крім того, спостерігається поштовх до децентралізації послуг для дітей, що дозволить більш локалізовано та ефективно реагувати на потреби дітей та сімей, тим самим покращуючи загальну систему захисту дітей в країні (Better Care

Network). Загалом, ці зміни спрямовані на кращий захист прав і благополуччя дітей по всій Україні, особливо в контексті поточних викликів, пов'язаних із війною і проблемами переміщення [5].

Усі ці процеси природньо регламентують необхідність врахування міжнародного досвіду у питаннях формування відповідального батьківства та розробки оновленого змісту програм даного питання.

У своїй роботі ми намагались поєднати вже існуючі програми в практиці нашої країни з досвідом міжнародних колег. Так, в Україні діє кілька програм підтримки батьківства, які зосереджуються на підвищенні компетентності батьків та підтримці здорового розвитку дітей. Програма «Батьківство на все життя» (Parenting for Lifelong Health), розроблена ВООЗ, спрямована на попередження насильства у родинах з обмеженими ресурсами і використовується у понад 20 країнах з низьким та середнім рівнем доходу (World Health Organization (WHO)). Українська програма «Батьки в дії» також надає підтримку батькам у вихованні дітей через навчання і залучення до громадських ініціатив (UNICEF) [4].

Окрім цього, нами приділено значну увагу існуючим міжнародним ініціативам, таким як проекти UNICEF та інших організацій, які пропонують різноманітні ресурси та навчальні матеріали для підтримки батьків у різних аспектах виховання дітей, включаючи здоровий психологічний розвиток та взаємодію з дітьми у складних умовах (The MHPSS Network) (Child Encyclopedia). Ці програми не тільки надають знання та інструменти для підтримки батьків, але й сприяють розвитку сильних, здорових сімейних зв'язків та позитивному розвитку дітей у складні часи [5].

Вище описаний громадський ресурс дозволив нам систематизувати вже наявні основні форми та методи, які можна використовувати у процесі підтримки та розвитку відповідального батьківства. Так, з огляду на потребу перегляду технік формування відповідального батьківства, особливостей процесу виконання батьками своїх обов'язків нами проаналізовано та угруповано основні доступні та дієві ресурси формування відповідального батьківства в умовах війни.

Станом на сьогодні, одними з найпоширеніших механізмів впливу на батьківство є використання інтернет-ресурсів та веб-додатків. Онлайн-користувачам доступні численні блоги, веб-сайти і форуми, які присвячені батьківству. Тут батьки можуть знаходити інформацію, поради та рекомендації від інших батьків та фахівців. Мобільні додатки розроблені для відстеження розвитку дитини, графіку годування, сну та інших аспектів дитячого догляду. Вони можуть сприяти організації і моніторингу дітей.

Не менш популярними є організовані психологічні курси і тренінги. Широка доступність онлайн-курсів та вебінарів з психологічної підтримки батьків допомагає батькам розуміти психологічні аспекти виховання дітей та вирішувати конфліктні ситуації. Також існують спеціальні курси для батьків, що навчають методів впровадження дисципліни, комунікаційних навичок та розвитку емоційного інтелекту.

Додаткове навчання користуванням мобільними додатками дозволить систематизувати розвиток дитини. Мобільні додатки допомагають батькам створити графік їжі, сну і годування для дитини, а також слідкувати за її розвитком та здоров'ям. Додатки також надають доступ до інформації про те, як впровадити освітні ігри та активності для розвитку дитини на кожному етапі росту. Саме активна соціальна реклама таких додатків, інформування про їх використання дозволить покращити доступ до послуг з допомоги формування та підтримки батьківства. Адже сучасні батьки можуть звертатися до онлайн-порадників та консультантів, які готові відповісти на їхні запитання і надати рекомендації з питань виховання та догляду за дітьми. Спеціалізовані

форуми та чати також надають можливість обмінюватися досвідом та підтримувати інших батьків.

Важливо зауважити, що різні технології можуть бути корисними інструментами у формуванні відповідального батьківства, але вони повинні використовуватися розумно і з розумінням. Батьки мають бути свідомі того, що дитина найбільше виграє від уваги, любові, турботи та взаємодії з ними. Технології можуть бути корисними інструментами, але не заміняють батьківського присутності та уваги.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Враховуючи, що усі вище запропоновані сучасні ресурси підсилення батьківського потенціалу, зокрема відповідального батьківства на даний момент найбільш доступні онлайн форми та ресурси просторів, проте реально вони будуть дієвими лише у тих батьків, які сформували або ж перебувають на етапі формування відповідальності та свідомого розуміння значення розвитку себе як батьків.

Важливо підсумувати, що війна завжди призводить до складних викликів для батьків та сімей, але важливо залишатися відповідальними батьками і намагатися забезпечити своїм дітям стабільність та підтримку в цей важкий час. Незважаючи на обставини, відповідальне батьківство завжди є важливою складовою здорового розвитку дітей і сімей і значну підтримку у розвитку відповідального батьківства, станом на зараз, відіграє саме громадський сектор, ресурси якого потенційно можна використовувати у підтримці батьківства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєнко Т. Ф., Гончар Л. В., Куниця Т. Ю., Бибик Д. Д. Вимушені переселенці : соціально-педагогічні проблеми і досвід підтримки: монографія Кропивницький : Імекс – ЛТД, 2020. 240 с.
2. Брайковська А., Гриценко Т., Тимофєєва К. Коучинг для лідерів громадських організацій : посібник. Київ, 2022. 81 с.
3. Відповідальне батьківство XXI століття : зб. наук. праць за матер. III науково-методичного онлайн-семінару з міжнародною участю (Київ Полтава, 28 вересня 2023 р.) / за ред. Л. О. Данильчук. Київ : в-тво МАУП ; Полтава в-тво ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2023. 198 с.
4. Усвідомлене батьківство під час війни. Veteran Hub. URL: <https://parents.veteranhub.com.ua>.
5. Усвідомлене батьківство під час війни. Покроковий посібник на шляху до батьківства у сім'ях військових. Google.Drive. URL: <https://drive.google.com/file/d/1VHpwBUM5yj5OYCn7i7BArb2foJd6J92x/view>.

REFERENCES

1. Aliksieienko T. F., Honchar L. V., Kunytsia T. Yu., Bybyk D. D. Vymusheni pereselentsi : sotsialno-pedahohichni problemy i dosvid pidtrymky: monohrafiia. Kropyvnytskyi : Imeks – LTD, 2020. 240 s. (in Ukrainian).
2. Braikovska A., Hrytsenko T., Timofieieva K. Kouchynh dlia lideriv hromadskykh orhanizatsii : posibnyk. Kyiv, 2022. 81 s. (in Ukrainian).
3. Vidpovidalne batkivstvo KhKhI stolittia : zb. nauk. prats za mater. III nauково-metodychnoho onlain-seminaru z mizhnarodnoiu uchastiu (Kyiv Poltava, 28 veresnia 2023 r.) / za red. L. O. Danylchuk. Kyiv : v-tvo MAUP ; Poltava v-tvo DZ «Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka», 2023. 198 s. (in Ukrainian).
4. Usvidomlene batkivstvo pid chas viiny. Veteran Hub. URL: <https://parents.veteranhub.com.ua>. (in Ukrainian).
5. Usvidomlene batkivstvo pid chas viiny. Pokrokovyi posibnyk na shliakhu do batkivstva u simiakh viiskovykh. Google.Drive. URL: <https://drive.google.com/file/d/1VHpwBUM5yj5OYCn7i7BArb2foJd6J92x/view>. (in Ukrainian).